

Калчо К. Калчев

ТРУДНОТО НАЧАЛО НА БЪЛГАРО-ТУРСКИЯ ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКИ СЪЮЗ ПРЕЗ ЕСЕНТА – ЗИМАТА НА 1915 г.

*Трудное начало болгаро-турецкого
военнополитического союза осенью – зимою 1915 г.*

На основе ранее неиспользованного материала в статье исследуются симптомы процесса трудного налаживания военнополитического союза между Болгарией и Османской империей. Оказывается, что турецкая стратегия оценивает болгарского союзника с точки зрения конкретной политической целесообразности, не забывая ни на минуту о сделанных территориальных компромиссах в 1913 и 1915 гг. С другой стороны среди болгарских дипломатов чаще всего проявляются накопленные тенденции недоверия и мнительности в отношении внешнеполитической линии Османской империи в годы Первой мировой войны. Торжество „нового духа”, среди искателей которого активно проявлялись правящие круги либеральных партий Болгарии и младотурок в Турции, на практике так и не состоялось.

Научната проблематика, ориентирана към изследване на българо-турските отношения в годините на Първата световна война (1915–1918 г.) по ред причини не е сред приоритетните нито сред българските, нито сред турските историци. Още преди повече от половин век, когато един известен с „особените” си етнонационални увлечения отскорошен (за това време) професор в Софийския университет прокара пъртина в изучаването на двустранните съседски връзки между България и Османската империя в обстойна статия в „Исторически преглед”¹, обществеността бе в някаква степен изненадана. Изненадата не бе обусловена от войнстващата тогавашна партийност, а от това, че заглавието на статията бе в някаква степен подвеждащо: за 1915 г. в нея почти не става дума, а някои от тогавашните поколения по-възрастни читатели все още си спомнят времето на българо-турското съюзничество през Първата световна война. „Задръстеният” от идеологеми материал в същото

време „издава“ един високо подготвен учен, който обаче се подчинява на тогавашните партийни директиви за разобличаване на „великобългарския шовинизъм“. В недостатъчна степен се разглеждат българо-турските отношения непосредствено след включването на България в Първата световна война като съюзнически и в следващия обемист монографичен труд на същия автор, макар че за сътрудничеството от 1916 г. насетне там става въпрос². Дезавуирана е тази проблематика в научното творчество на талантливия и съвсем ненавреме напуснал този свят учен-изследовател на тракийско-бежанските проблеми Ст. Трифонов. А кръгът на неговите научни занимания със сигурност би се разширил и в тази посока. Епизодично за българо-турското военно съюзничество след подписването на договореностите от края на лятото на 1915 г. става обаче въпрос в твърде широкообхватното откъм тематика изследване на Г. Марков отпреди 15-ина години³. Очаквано, предвид тематично-анонсирания център на изложението, за българо-турските отношения непосредствено след включването на България в коалицията на Централните сили и началото на нейните военни действия срещу Сърбия не се казва нищо и в голямата статия на един виден български учен от турски произход, известен като много добър познавач на турската история⁴.

„Огледално“ отразяване на проблемите на българо-турското военно съюзничество през епохата на Първата световна война в турската историческа наука дават наблюденията и оценките на двама наши турски колеги, които те излагат в научни доклади, преведени на български език. И в двата материала от съвместен българо-турски сборник, издаден от Министерството на отбраната в София, българският читател би могъл да открие интересни фактологични данни, в т.ч. и за българо-турското военно съюзничество, но конкретно по интересувания ни хронологичен период не е отбелязано нищо⁵. Смущаващо звучат обаче встъпителните слова на началника на ВА „Г. С. Раковски“ ген-майор Евг. Манев, които трябва да убедят читателя, че в годините на Студената война проблемите на двустранните българо-турски отношения не се изследвали обективно и носели духа на противопоставянето. А сега, след като двете военни министерства на България и Турция подписали през 2003 г. протокол за сътрудничество „по военна история и стратегия“, секция „Военноисторически изследвания“ към българската Военна академия и управление „Военна история и стратегически изследвания“ на Турция едва ли не ощастливили научната общественост с този сборник, който трябвало да се разглежда „като първи съвместен опит за обективен поглед към събитията от първата половина на XX век“. Че в един подобен сборник не би следвало да очакваме изясняване на всички исторически въпроси – това се разбира от само себе си. Но че в споменатите материали, както и в други публикации на български автори, съзнателно се търси отбягване на „противопоставянето“, за да се наложи една друга визия за миналите процеси, независимо от баланса на различните тенденции в тях, става видно от внимателното запознаване с целия сборник. Изцяло в духа на силно форсираната от нечий интереси политическа конюнктура, която „излиза“

пред обществеността с помпозни претенции за научна обективност, за да подчини историознанието чрез ярема на нови идеологеми, се вписва и един издаден сборник от документи „Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918)”. С. 2004, 686 с.⁶ А дори само пренебрегването на значимостта на някои от тези документи дава основание за едно по-внимателно вглеждане в тъканта на все още латентното българо-турско военно съюзничество в края на 1915 г. и за един силен скептицизъм в обективното осветляване на истината. В крайна сметка историческата наука има за цел изясняване на истината, такава каквато е била, а не каквато искат да я виждат сегашните поколения. Ето защо тук ще направим опит да хвърлим допълнителна светлина върху отделни аспекти на започващото през 1915 г. двустранно военно съюзничество.

Сред политическия и военния елит на Царство България господства разбирането, че принудителната ректификация на българо-турската граница от края на лятото ще се възприеме по-безболезнено, ако военните успехи на Сръбския фронт и особено в освобождаването на Македония се комбинират с една относително слаба административна активност спрямо невралгичните точки на новата ректификация (Димотишко и източното Краймаричие южно от Одрин), при по-активна пропагандно-агитационната работа сред армията и народа. Другояче казано, през есента и зимата на 1915 г. се наблюдава слаба държавно-творческа активност в най-новите български територии, без да се игнорира обаче напълно Западна Тракия (Гюмюрджинско). В същото това време вътрешно скептично настроеният спрямо ускореното лятно българо-турско сближаване военен аташе в Истанбул полк. Т. Марков, след участието си като правителствен комисар в Граничната комисия, спечелва недоверие сред някои колеги – дипломати из средите на германските съюзници в турската столица. Последните, възползвайки се от отпускното му отсъствие от Цариград, подсказват на българския дипломатически представител д-р Недялко Колушев още в началото на октомври не толкова деликатно, и в значителна степен спекулативно, една идея. Тя е потребността от постоянно присъствие на българския военен аташе в Цариград. А полковник Марков току-що си е дошъл в България – той или би следвало да се завърне в Константинопол веднага, или пък, ако се вярва на немските внушения, трябвало „да се побърза с назначението на нов военен аташе, който желателно би било да знае немски език”(!)⁷. Недялко Колушев като пръв български дипломат в Турция информира за казаното свое-временно премиера, а последният – явно запознат с привързаността на полк. Марков към следваната до август 1915 г. неутралистка външнополитическа линия и с резервираността му към турското съюзничество – представя текста на дешифрираната „Шифрована телеграма” за мнение на държавния глава. Цар Фердинанд написва върху бланката с едрия си почерк: „Много важен въпрос! Трябва непременно един човек способен и верен и говоривш немски. – Ф”⁸. Няма сериозни признаци, че полк. Марков се е завърнал веднага в турската столица, но е категорично ясно, че той не е бил сменен веднага и че е продължил да изпълнява задълженията си на

военен аташе в следващите пет месеца, като излага обстоятелствата около бойното разписание на османската армия и около промените и кадровите рокади на командния кадър. Вниманието на военния дипломат спрямо тази страна на българо-турското съюзничество не е случайно. Той е знаел за разискванията около тронното слово на 10–12 ноември: тогава Меджлисът е станал арена за самодоволство от храбростта на турската армия и за малко поприбързани констатации относно осустването на руските планове по отношение на Проливите и Цариград. Доста оптимизъм е струял и от дебатите около ролята на България, с чието присъединяване към коалицията съюзът станал четворен, а с унищожението на сръбската армия се откривала и директна връзка между Берлин–Виена–Цариград. Бидейки отдавна в течение с турската действителност, българският военен аташе е доловил обаче и повишения нездрав интерес на управляващите в Истанбул към военните действия на Балканите и затова в донесенията си за Турция концентрира изложението си върху дислоцирането и предислоцирането на войсковите съединения, особено на тези в Източна Тракия.

Че турското военно командване проявява по това време едно наистина повишено, и – малко по-точно – с нюанси на териториални претенции внимание спрямо ставащото на Балканите, свидетелства и строго секретна телеграма от германския военноморски аташе в Истанбул–Цариград (Константинопол) от 13/26 ноември. „От известно време турското правителство е изразявало най-напред предпазливо, след това открито, желанието си да получи като награда за войната увеличение на европейските си територии. От германска страна – рязък отказ, като се посочва неизбежната опасност от търкания с България” – донася той до Адмиралтейския щаб в Берлин. По-нататък кап. Хюман съобщава, че срещата на Енвер паша с ген. полк. Е. Фалкенхайн на 12/25 ноември в Оршова е имала за цел „да се изложат пред турския главнокомандващ военните цели”, като „му се разясни [на Енвер паша – К. К.], че по-важно е очистването на Ирак от англичаните, отколкото участието на турски военни части в операциите на Балканите – нещо, към което Турция се стреми, като почти застрашава собствените си военни интереси”⁹.

Визитата на османския главнокомандващ в Оршова е последвана и от двудневно посещение в българската столица на 13 и 14 ноември. Ако от гореказаното от кап. Хюман знаем, че България и Турция били след тази визита „на път да постигнат разбирателство по въпроса за териториалните промени на Балканите” (едно безспорно пресилено становище!), за софийската среща с д-р Радославов и ген. Жеков ни е известно, че Енвер паша бил много доволен от софийското посещение. Тук той констатирал чувства на приятелство към Турция. Вниманието, с което бил уважен от премиера и оказаното му благоволение от царя го развълнували силно и подхранили у него оптимизма. Енвер паша започнал да вярва, че „95% от войната е свършена” и че съюзниците от Централните сили „щели да излезат победители и диктуващи условията на мира”. Пред Нед. Колушев, за когото със сигурност се знае, че ще докладва на българския министър-председател, той отново

казал, че „Съюзът между България и Турция ще стане по-голяма необходимост за двете страни след войната”¹⁰.

От друг разговор между първия български представител в османската столица с Енвер паша, с Талаат бей и Халил бей само две седмици преди това узнаваме за интересни техни съждения относно бъдещата съдба на Сърбия и Балканите. Вярно оценили българската сърбоненавист като главен емоционално-двигателен мотив за коалиране с Централните сили, и тримата турски държавници изказали идеята за заличаване на Сърбия като самостоятелна държава от политическата карта, „за да изчезне завинаги това страшно гнездо на престъпленията и измяната”. А силният човек в триумвирата, Енвер паша, който е и с босненски корен в генеалогичния си произход, развил мисълта, че „България може без страх да вземе по-голямата част от Сърбия”, защото – както се изразява Н. Колушев – „след две поколения сме щели да асимилираме населението ѝ”. Подобна идея Енвер изказал и пред генерал Н. Жеков няколко месеца преди това. За него било неприемливо австро-унгарското виждане да има една намалена Сърбия като самостоятелна политическа единица, по простата причина, че „в близко бъдеще и при промяна на обстоятелствата” Австро-Унгария би могла да я използва против всяка друга държава, която пречи на нейните домогвания¹¹. Все в дух на предразполагаща откровеност тримата турски министри, демонстрирайки резервираност спрямо Виена и австроунгарската дипломация, подпитват деликатно и за българското становище относно създаването на албанска държава, без да крият своя интерес („поради религиозните връзки”) към новата страна, която би могла и да се лиши от Валона в полза на Гърция. Знаейки за различното отношение към албанския въпрос и на другите съюзници от Централните сили, Радославов поставя върху информацията на д-р Колушев категоричната резолюция: „Колушев да не говори нищо по тия въпроси”.

А командването на Българската действаща армия на фронта продължава да бъде своевременно и добросъвестно информирано, най-вече от българския военен аташе в Цариград. В донесенията се излагат собствени заключения, като нерядко, предимно в рапортите, се прокрадват нюансите и на оценки с политически характер. Така например в рапорт №132 от 21 ноември 1915 г., след като спира вниманието си върху дислоцираната в района на Кешан 2-ра (втора) турска армия, полк. Марков изтъква и назначението ѝ, без да спестява и своите съмнения, че тази част би могла да бъде използвана и на Балканския военен театър, тъй като „по политически съображения турците имат голямо желание да я използват”¹² и че всъщност главният мотив за формирането ѝ, според него, ще да е бил политическият. Своите сведения той е събирал по различни начини, включително и чрез изискването на сведения за бойното разписание от самото Главно турско командване. Не всички негови ходове обаче се одобряват от бюрократичните среди във Военно министерство в София. В запазена телеграма от началника на Канцеларията на министерството до Щаба на действащата армия (21 ноември

1915 г.) се изказва недоволство, че българският военен аташе събирал сведения за бойното разписание на турците и за неприятелите им директно от Турското командване, като казвал, че това се изисквало от Военното министерство в София. Затова ген.-майор Брадистилов се интересува дали пък ЩДА не е поставял подобни задачи на активно работещия на бойния си пост български военен аташе, тъй като Военно министерство не е правило това.

Това питане става след като малко преди това, най-вероятно от Оперативния отдел на ЩДА към Военно министерство, е изтекла информация за един рапорт от 17 ноември 1915 г., където – след като се дават сведения за корпусите на 2-ра армия на Вехиб паша, в отговор на заповед на ген.м-р Жостов – се изказва и съждението, че 1-ви корпус ще бъде препратен към Сирия по силата на взето решение в Оршова. При това полк. Марков подчертава, че информацията му се формира върху основата на данни от германския военен аташе „и от частни сведения“¹³.

Доказал добросъвестно изпълнение на професионалния си дълг като военен аташе, илюстрация за което е рапортът му от 21 ноември 1915 г., полк. Т. Марков продължава да служи на каузата, на която се е обрекъл, макар и да съзнава неудовлетвореността на някои от началстващите лица. Това личи и от декемврийските му рапорти, където за пръв път се обръща внимание и върху наличието на мухаджирски (бежанско-преселнически) елемент от България сред личния състав на втора дивизия от 2-ра армия. Със задоволство се съобщава и за изтеглянето на неприятелските войници от Галиполския полуостров. Своеобразен апотеоз на разузнавателно-дипломатическата работа на българския военен аташе в Цариград представлява строго поверителният му рапорт с №154 от 15 декември 1915 г., адресиран до началника на ЩДА ген. майор К. Жостов. Очевидно е, че на последния се има пълно доверие, затова и тук безусловно доминират политическите акценти, които не просто се „донасят“, а като че ли се споделят.

Най-напред се акцентува върху „голямото незадоволство“ сред населението от териториалната поправка през септември 1915 г. и от култивираното убеждение, че „направеното споразумение с България е една временна мярка, която веднага след свършване на войната ще се измени и турците ще си получат пак не само отстъпената територия, но даже и Гюмюрджина“¹⁴. Когато разглежда състоянието на духовете сред турското общество непосредствено след подписването на ректификацията авторът изтъква като особено симптоматично поведението на хаджи Адил бей – доскорошен турски валия на Адрианопол и настоящ председател на Парламента. Военният аташе на България не се удивлява на неудовлетвореността на местните турски власти и на населението в Одринска Тракия от промените през септември. По-тревожни изглеждат констатациите му за отсъствието на промени в духовете от края на октомври 1915 г. насетне, след като Марков се връща от България. „Това беше в периода на нашите най-големи победи – пише Марков. – Тези последните не само не предизвикаха радост у турците, но напротив – навсякъде

се забелязваше нескрита завист. В пресата не се написа нито една статия, която да изрази някаква радост от нашите успехи... Най-сензационното комюнике от нашата Главна квартира за паданието на Призрен от 16 ноември [1915 г.] не се тури в отдела на комюникетата, но беше поставено във вестника наред с разни други сведения, за да не се хвърля в очи”¹⁵. По-нататък се изнасят други факти, илюстриращи обществените настроения сред турския елит за „погрешната” септемврийска граница между двете съседки, която трябва да се коригира при това с анексирането и на Гюмюрджинско.

Като най-меродавни за състоянието на българо-турските отношения се привеждат становищата, изказани от немския генерал Бронсарт фон Шелендорф – началник-щаб в Главната турска квартира. При обхождане на турските позиции на Дарданелите на 10 декември 1915 г. с автомобили и след аварирание автомобила на Енвер паша, в който пътуват заедно от Ари бурун до Седил Бахр турският главнокомандващ и полк.Марков, последният се прехвърлил в колата на немския генерал. Изнервен от поредната „безсмислена разходка”, в която при лошите и кални пътища аварират всички автомобили, отделил се вече от Енвер паша, немският генерал изрича твърде критични слова за турската армия изобщо. „Никога нищо не е ясно при тези хора. Две години работим заедно... и никога не можем да се разберем с тях. У тях всичко е скрито, даже и най-простите неща; затова и нищо не може да излезе, въпреки гигантската работа на нашите офицери”. Провокиран от въпрос на полк. Марков за турската признателност по повод успехите по фронтовете, дължащи се на „грамадната и плодовитата работа” на немските офицери, генерал Бронсарт отрича наличието на признателност и твърди, че „те [турците – б.м., К. К.] са станали изънредно горди и на нас не признават никаква заслуга”, считайки, че „всичко, що са направили е само тяхно дело. Те не са доволни и от вас за новата граница, която била много неудобна за тях и след войната ще искат да я поправят” – обобщава немският генерал своите заключения, като визира в дух на крайна откровеност българите.

Изричайки още доста критични думи по адрес предимно на офицерския кадър на османската армия и оценявайки редовия войнишки състав като „отличен материал”, който не е достатъчно обучен, много добре познаващият умонастроенията сред турския генералитет немски военен специалист твърди, че тези среди считали „че са изнудени от вас [ген. Бронсарт има предвид българите – б.м., К. К.] за новата граница и поведението ви да ги принудите да отстъпят територията в момент, когато са се намирали натясно, те считат за неморално. По тази причина... считат, че морално ще бъдат оправдани, ако при случай успеят да си възстановят старото положение”. При диалога, когато българският военен аташе изказва аргумента, че животът на Империята през лятото на 1915 г. е висял на косъм и че благодарение на българската намеса „срещу една ничтожна компенсация” положението се закрепило и осигурило, и че за това българите би следвало да получават благодарности, генерал Бронсарт отговорил, че от турците благодарности не може да се очакват¹⁶.

Изложението на българския военен дипломат е обемисто, за да бъде изцяло препредадено тук и сега, но си заслужава само да се споменат още два акцента. Първият е обръщането на вниманието на българските меродавни фактори върху европоцентристките политически цели и идеали на Османска Турция („*У всички турци има общо и голямо желание да вземат участие в балканските операции, срещу което те разчитат сигурно на териториални компенсации в Тракия. Ето защо те не могат да се радват на нашите успехи и трябва да горят от желание да им поискаме помощ*”), които не би следвало да се игнорират от българския политически елит чрез самоизмами относно приоритети на Империята към спечелване на загубени азиатски геостратегически пространства. А вторият акцент пада върху стремежа да се внуши един разумен баланс в оценяването на конкретната времева невъзможност за близък във времето турски експанзионизъм и потенциалната вероятност при известни обстоятелства да се проявят териториални претенции и спрямо България. След като е проанализирал намеренията на Енвер паша да разположи на Дарданелите и в турската част на Тракия 22 дивизии, полк. Марков предупреждава: „*Далеч съм ... от мисълта, че турците биха дръзнали при настоящите условия да направят каквото и да било против нас. Те се намират все още в голяма зависимост от съобщенията си с Европа, които минават през нас, а от друга страна не биха посмяли да бравират [пренебрегнат – б.м., К. К.] съвета и желанията на Германия. Във всеки случай считам за длъжност да донеса, че при най-малко наше затруднение, те ще поискат ректификация на новата граница*”¹⁷. Само след една година неговите думи ще се окажат пророчески.

От изложеното става видно, че ролята на Германия се вижда като фактор, който би съдържал потенциална турска експанзия спрямо България поради общо взето изявената центристка немска дипломатическа роля при преговорите по подготовката на ректификацията. Във време, когато се подобрява военно-техническото сътрудничество между двете армии¹⁸ – процеси, с които е съпричастен и българският военен аташе – изглежда малко вероятно лично той да се стреми да манипулира съзнателно и целенасочено българското военно командване в антитурски дух. Затова, сякаш за да избегне подобен род подозрения, редом със строго поверителния рапорт №154 до началник-щаба на действащата армия, на същата дата той изпраща и друг (с изх. №155), още по-обемист доклад до същия получател, който изобилства с техническа информация и с наблюдения, даващи основания да бъдат снети всякакви съмнения за емоционални антитурски скрупули. Защото редом с крайно интересните описания на ситуацията при Дарданелите след оттеглянето на силите на Антантата в дните около 10 декември, вкл. и до представяне на дълбочината и широчината на траншеите, в доклада присъства и безпристрастният анализ на военния специалист, който далеч не е предубеден по отношение на качествата на турския войник. В раздела за „Траншейната борба” този специалист пише: „През периода на завладяване на терен не може да не се признае превъзход-

ството на турците, които навсякъде са успели ъвреме да парализират атаките на съюзниците и не са им дали нито една командующа точка от терена по цялата бойна линия. Особено е чудно как не са успели съюзниците в това отношение на широкия фронт при Анафарта, гдето те са изненадали турците. Обяснението на този неуспех на съюзниците [от Антантата – К. К.] трябва да се търси в слабата им подготовка и неспособността им за офанзивни действия и напротив – в непоколебимата решителност и храброст на турците”¹⁹. По-нататък, в раздела за „Вида и състоянието на войските” полк. Т. Марков акцентува на лошо облечените, но с добър външен вид турски войници. От разговор с такъв обозен войник от Анадола българският военен аташе се уверил още веднъж в силата на духа на победителите „Казах му, че – ако е рекъл Бог – скоро ще ги [имат се предвид англичаните – б.м., К. К.] изгонят и от Седил Бахр и ще се отърве толкова народ от това грозно тегло, на което са подложени от толкова време. Той [обикновеният войник] ми отговори, че нямало нищо от теглото: войниците можели и да се помъчат, стига държавата да спечели. Това убеждение, даже у един измръзнал обозен войник, показва какъв е духът на войниците в Дарданелите”²⁰ – заключава полк. Т. Марков, когото след няколко години Ал. Стамболийски ще назначи за български генерален консул в Анкара.

Дори и внимателното прочитане на рапорта докрай не дава основание българският военен аташе да бъде обвиняван в преднамерена антитурска манипулативност върху основата на излаганото, защото даже и във финала на следващия рапорт той обръща внимание предимно върху храбростта на войските, без да игнорира и огромните жертви, т.е., изводите и съжденията му и в другия рапорт с доминиращ политико-стратегически анализ, подчинени на един по-висок режим на секретност, не би следвало да се разглеждат откъснато като опит за манипулиране на личности от генералитета в българския ЩДА.

Те отразяват една истина: изграждането на нов тип съседски отношения, в случая предшествувано дори от двустранно съобразяване с кардиналните интереси на някои от т.нар. Европейски сили, при недостатъчна превантивна убеденост на човешкия фактор и при капитално различни геополитически цели в условията на Първата световна война, вещае компликации. Само година по-късно тези компликации ще се проявят по-релефно, за да вземат връх в коалицията на Централните сили и да поставят дипломатията на всички коалиционни партньори много често в патови ситуации.

БЕЛЕЖКИ

¹ Влахов, Т. Турско-българските отношения през 1913–1915 г. – ИПр., XI, 1955, №1, 3–31.

² Влахов, Т. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912–1918 г. С., 1957, 250–251, 256, 257, 263, 274, 275, 276 и др.

³ Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб. С., 1995, 228, 229–230 и др.

⁴ Хаков, Дж. Атакюрк и България. – Европа – списание за култура и политика, 2007, №6, 22–25.

⁵ Туран, Й. Турско-български отношения през периода от Балканските войни до Освободителната война (1912–1920) – В: Българско-турски военнополитически отношения през първата половина на XX в. С., 2005, 37–39; Фидан, Н. Съвместните турско-български военни операции през Първата световна война – В: Българско-турски военнополитически отношения през първата половина на XX в. С., 2005, 55–57. Неангажирането на Н. Фидан с осветляване на процеси за началото на двустранното военно съюзничество е резонно и в значителна степен оправдано, като се има предвид анонсираното заглавие.

⁶ За неговата поява се казаха и ласкави слова от проф. Цв. Тодорова – вж. България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. II. (1916–1918 г.). С., 2005, с. 16 [по-нататък БПСВ. Т...], но и наша обстойна критична рецензия (ИПр. 2005, №5-6, 198–211). И днес оценката ни за сборника остава същата – т.е., изготвен е непрофесионално и с фина манипулативна насоченост. По-нататъшното упоменаване на сборника е под абривиатурата БТВО.

⁷ ЦДА (Централен държавен архив), ф. 313 к, оп. I, а.е.2287, л. 72. В действителност полковникът владее говоримо, но не и достатъчно добре писмено този език.

⁸ Пак там.

⁹ БПСВ, Т. I (1913–1915 г.). С., 2002, с. 534. По това време румънският град Оршоа е в зоната на действие на съюзническите войски на Австро-Унгария и Германия и Енвер паша пътно гостува на съседите-българи в София, като със сигурност му е било известно, че ген-полк. Фалкенхайн съвсем скоро е изказал мнение за действията на българите срещу Сърбия с лаконичния израз „*брилянтно воюваща българска армия*”.

¹⁰ Дипломатически документи по участието на България в Европейската война. (Д. Д.). Т.2. С., 1921, с. 71.

¹¹ Пак там, с. 52. За ликвидиране на сръбската държава изобщо се изказват както кайзер Вилхелм, така и българският цар Фердинанд Сакскобургготски.

¹² Държавен военноисторически архив (ДВИА), ф. 40, оп. 2, а.е. 815, л. 5.

¹³ Пак там, л. 2.

¹⁴ Пак там, л. 67.

¹⁵ Пак там, л. 68. Общата панорама на умерен скептицизъм на турския печат по отношение на българското напредване в Сърбия би могла да се допълни и с изразени още в началото на втората седмица резерви: когато констатира разликата в темповете на напредване срещу сърбите от страна на българи и австрийци, истанбулският вестник „Тасфири Ефкар”, ползващ се с реномето на орган на военните, обяснявал по-бързото българско настъпление с... малобройността на сръбските противостоящи сили, с неподготвеността на сърбите за военни действия срещу България и пр.

¹⁶ Пак там, л. 71–72.

¹⁷ Пак там, л. 74.

¹⁸ Вж. БТВО, 64–70. Има се предвид продължаващото доставяне в Турция на военни материали и размяната на артилерийски снаряди напр.

¹⁹ ДВИА, ф.40, оп.2, а.е.815, л.53.

²⁰ Пак там, л. 59.